

ТИЛДА НИСБИЙЛИК ГИПОТЕЗАСИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Дилшода ЮЛДАШЕВА

докторант

Самарқанд давлат университети

Самарқанд, Ўзбекистон

dilshoda.yu@mail.ru

Аннотация

Мақолада XX асрда америкалик тилшунос Эдуард Сепир, кейин эса антрополог Бенжамин Ли Уорфнинг лингвистик нисбийлик гипотезаси (Сепир-Ворф гипотезаси) деб номланган тезиси очиб берилган.

Таянч сўзлар: нисбийлик назарияси, лингвистика, қатъий ва юмшоқ формула, сабаб ва натижа муносабатлари, когнитив фикрлаш, оқим, сон, макон, замон.

СУЩЕСТВОВАНИЕ ГИПОТЕЗЫ ОТНОСИТЕЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ

Дилшода Юлдашева

Докторант

Самаркандский государственный университет

Самарканд, Узбекистан

dilshoda.yu@mail.ru

Аннотация

В статье рассматривается гипотеза которую выдвинули в XX веке американский лингвист Эдвард Сепир, а затем антрополог Бенджамин Ли Уорф, названный гипотезой лингвистической относительности (гипотеза Сепира-Уорфа). А также приведены примеры разных культур относительно этой гипотезы.

Ключевые слова: теория относительности, лингвистика, твердые и мягкие формулы, причинно-следственные связи, когнитивное мышление, поток, число, пространство, время.

"Гипотеза" тушунчаси замонавий фаннинг энг муҳим категориясидир. Ҳар қандай илмий назария ҳам доимо исботланган ва тўғри бўла олмаслигини билган аср ғносеологи К.Поппер ўз асарларида кўпинча "назария" атамасини "гипотеза" атамаси билан алмаштирган. Кенг маънода гипотеза "ўрганилаётган объектнинг сабаблари ёки хусусиятлари тўғрисида қисман асосланган гипотезани илгари суриш ва текшириш жараёни" деб тушунилади.

Гипотеза ҳодиса ёки объектни ўрганишда қуйидаги функцияларни бажаради: а) тадқиқотни режалаштириш учун асос яратади; б) ўрганишнинг

мантикий маркази бўлиб хизмат қилади; в) тадқиқотга йўналиш ва мураккаблик беради.

Кўпинча гипотеза тахминга қиёсланади, аммо бу нотўғри. Гипотезани тахминдан ажратишга имкон берувчи асосий фарқловчи хусусият бу гипотеза учун асосларнинг мавжудлигидир. Гипотезанинг асоси – фактлардир. Аммо булар ҳозирча етарлича аниқ тушунтириб бўлмайдиган фактлар.

Дунёда шундай далиллар борки улар ҳали-ҳамон бутун жаҳон тилшунослари орасида жуда кучли мунозаралар келтириб чиқармоқда. Шулардан бири Сепир-Уорф гипотезасидир. Бу гипотезанинг яна бир номи «Лингвистик нисбийлик гипотезасидир», рус тилида эса «Гипотеза лингвистической относительности» тариқасида дунёга танилган. Бу гипотезанинг ғояси замонасининг машҳур олими, тилшунос, антрополог, Америка ҳинду тиллари тадқиқотчиси Эдуард Сепир томонидан илгари сурилган ва кейинчалик унинг шогирди Бенжемин Уорф Ли ушбу гипотезани ривожлантирган.

Агар Алберт Эйнштейн физикада нисбийлик назарияси муаллифи бўлса, машҳур америкалик олимлар Эдвард Сапир (1884–1939) ва Бенжамин Ли Уорф (1897–1941) тилшуносликдаги лингвистик нисбийлик гипотезаси муаллифларидир. А.Эйнштейн дунё фазосининг турли нуқталарида вақтнинг нисбийлигини кўрсатди, Э.Сапир ва Б.Уорф эса турли тилларда сўзлашувчиларнинг дунёқарашининг нисбийлигини, яъни, дунёқарашларининг ўз она тилларига боғлиқлигини кўрсатишга ҳаракат қилдилар.

Авваломбор «лингвистик нисбийлик» атамасига тўхтайдиган бўлсак, бу тил тузилиши она тилида сўзлашувчиларнинг дунёқараши ва дунёни билиши, шунингдек, уларнинг когнитив жараёнларига таъсир этишини назарда тутати.

Аввалига шуни таъкидлаймизки, Сепир-Уорф гипотезасининг икки хил формуласи қайд этилган, булар – қатъий ва юмшоқ.

Қатъий шакллантиришнинг моҳияти шундан иборатки, тафаккур тил билан белгиланади, яъни когнитив категориялар лингвистик категориялар билан белгиланади ва чегараланади.

Юмшоқ формуланинг моҳияти шундан иборатки, фикрлаш лингвистик категориялар билан биргаликда анъаналар ва тилдан ташқари хатти-ҳаракатларнинг баъзи шакллари таъсирига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Лингвистик нисбийлик ғоясининг асосий хусусиятларини XIX аср файласуфларининг асарларида, шу жумладан, тилшунос олим, немис мутафаккири Вилгелм фон Гумболдтнинг ишларида ҳам кузатсак бўлади.

XX аср бошларида Эдвард Сепир ва Франс Боас бошчилигидаги америкалик антропологлар ҳам бу гипотезага яқинлашишга уринишган, бироқ Сепир лингвистик детерминизмни энг кўп танқид қилган, буни унинг асарларида кўриш мумкин. Сапирнинг шогирди бўлган Бенжамин Уорф ҳам унинг устозини, ҳам релятивизм назариясининг бошқа тарафдорларини фаол қўллаб-қувватлади.

Сапир-Уорф гипотезасининг маъноси шундан иборатки, тилнинг тузилиши инсон тафаккурига ва унинг атрофидаги дунёни бошдан кечиришига шакллантирувчи таъсир кўрсатади. Унинг асосий шартларига кўра, турли тилларда сўзлашувчи халқлар атрофдаги дунёнинг асосий тоифаларини, масалан, мулк, миқдор, сон, макон, вақт ва бошқаларни идрок этишда фарқ қилади.

Турли тилларда сўзлашувчиларнинг реал воқеа ва ҳодисаларни қандай баҳолашларидаги фарқ ҳам муҳим эмас ва гипотезанинг ўртасидаги асосий фарқ бу ғоя бўлиб, унга асосланиб, бир нечта тилларда гаплаша оладиган одамлар бир нечта фикрлаш усулларида фойдаланишлари мумкин.

Биз кўриб чиқаётган лингвистик нисбийлик назариясига мос келадиган тил тизими атрофдаги дунёнинг ўзига хос таснифини белгилайди, бу ерда ҳақиқий воқелик одамга доимий ўзгарувчан тасвирлар ва таассуротлар оқими шаклида кўринади.

Шундай қилиб, гипотезанинг асосий объектлари орасида биз куйидагиларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

когнитив ва фикрлаш салоҳияти;
вақтни билиш;
сабаб ва натижа муносабатларини билиш;
рангни идрок этиш;
шаклларни идрок этиш.

Гипотезани ўрганишнинг асосий объектлари: шакл ва рангни идрок этиш, вақт ва сабаб-оқибат муносабатлари, когнитив ва ақлий хабардорлик қобилиятларидир.

Устози Боаснинг сўзларидан иқтибос келтирган ҳолда, Уорф эскимос тилларида қор турлари учун турли хил сўзлар борлигини ва инглиз тилида уларнинг барчаси бир сўзда бирлаштирилганлигини айтди. Уорф ўзининг асосий ғоясини, хусусан, шундай ифодалаган: "Биз табиатни она тилимиз чизган чизиқлар бўйича ажратамиз" ва уни лингвистик нисбийлик гипотезаси деб атаيمиз.

Уорфнинг фикрича, «Дунё бизга таассуротларнинг калейдоскопик оқими сифатида кўринади, уни бизнинг онгимиз, шунинг учун, биринчи навбатда, онгимизнинг лингвистик тизими ташкил қилиши керак ... "ҳақиқий дунё" бу жамиятнинг лингвистик маҳоратининг асоси... Биз кўрамыз, Биз эшитамиз, ҳис қиламиз ва бошқа йўл билан эмас, балки бошқа йўл билан ўйлаймиз, асосан, жамиятимиз тил билимлари талқинларни танлашни олдиндан белгилаб беради».

Буюк Британия Бош вазири ва классик филология бўйича мутахассис Уилям Гладстон 1858 йилда асарини нашр этди. У Гомер матнларида мавжуд бўлган, замонавий ўқувчилар учун одатий бўлмаган мажозий таққослашлар таҳлили асосида қадимги юнонларда кўк ранг йўқлигини тахмин қилди. Шунинг учун уларда бошқа ранглар хилма хиллиги ҳам йўқ, деган хулосага келди.

Дунёда энг машҳури Элеанор Росч томонидан олинган маданиятлараро маълумотлар эди. У 1970 йилларнинг бошларида Янги Гвинея тоғларида этнографлар томонидан кашф этилган Дани қабиласига алоқадор рангларни ўлчаш тажрибаларини ўтказди. Дани тили сўз бойлигининг соддалиги билан ажралиб туради, хусусан, унда ранглар ва уларнинг хилма-хиллигини билдириш учун фақат иккита сўз бор. Улардан бири барча совуқ рангларни, иккинчиси эса барча очик ва иссиқ рангларни белгилаш учун ишлатилади.

Росч ранглар ва соялар ўртасидаги субъектив ўхшашлик моделини яратиш учун стандарт психофизик процедурадан фойдаланган. У ўз субъектларига рангли картани кўрсатди ва кейин дарҳол ёки бир оз паузадан сўнг, бир нечта рангли карталар орасидан бу рангни топишни сўради. Хатолар частотаси (рангларни аралаштириш) тўғрисидаги маълумотларга асосланиб, кўп ўлчовли масштабдан фойдаланиб, фазовий моделни қуриш мумкин, унда алоҳида ранглар нуқталар билан ифодаланади ва нуқталар орасидаги масофа рангларнинг субъектив ўхшашлигига мос келади.

Ушбу тажрибалар шуни кўрсатдики, Дани ва Калифорния университети талабалари (назорат гуруҳи) ўртасида идрок этилган ва тан олинган рангнинг фазовий нақшлари рангни кодлашнинг лингвистик воситаларидаги сезиларли фарқларга қарамай, одатда жуда ўхшаш эди.

Албатта, лингвистик нисбийлик гипотезаси каби умумий назарий фаразни битта, нисбатан тор ва бундан ташқари, фикрлаш соҳаси билан бевосита боғлиқ бўлмаган ҳолда синаб кўриш мумкин, деб ҳисоблаш хато бўлади. Сўнгги йилларда бизни семантика ва нутқ синтаксиси хусусиятларининг ранг сояларини идрок этиш ва тан олиш жараёнларига қараганда анча мураккаб когнитив жараёнлар билан ўзаро таъсири ҳақиқатини тан олишга мажбур қиладиган маълумотлар тўпланмоқда.

Шундай қилиб, маданиятлараро тадқиқотларга кўра, хитой ва инглиз тилларини тенг даражада биладиган икки тилли субъектлар томонидан шахсий хусусиятларни баҳолаш улар фойдаланадиган тилга боғлиқ. Бироқ, бу масала бўйича мавжуд маълумотлар жуда зиддиятли. Икки тилли мавзулар

билан олиб борилган бир қатор тадқиқотларда тилларни маҳаллий тилдан инглиз тилига ўтказиш аниқ тушуниш ва тоифаларга ажратиш стратегияларига таъсир қилмади. Шу сабабли, тил ва маданий нисбийликни, энг муҳими, маданиятлар ва тилларнинг мумкин бўлган биргаликда эволюциясини муҳокама қилиш учун асос бор.

Бир-бирига боғланган тилларнинг яна бир қизиқарли фарқи шундаки, инглиз тили кетма-кет ўзгаришлар оқимини тавсифлашга имкон берадиган жойда, немис ҳаракат феълларидан фойдаланиш мақсадни кўрсатишни англатади. Бунинг мумкин бўлган сабаби "лингвистик жиҳат (аспект)"нинг ўзига хослиги – феълларнинг инглизча "инг" шакли. Бу бизга жараённи ўтмиш ёки келажакни ҳисобга олмасдан, ҳозир содир бўлаётган ўзгариш ҳолати сифатида тасвирлаш имконини беради.

Немис тилида феълларнинг бундай шаклининг йўқлиги воқеаларни янада яхлит тушунишни талаб қилади, бу ерда ҳар бир ҳаракат ва ўзгариш бошланишини, шунингдек, кўпроқ ёки камроқ мос келадиган якуни назарда тутати. Немис тили соҳиби учун "кема тубига чўкмоқда", инглизлар учун (ва шунингдек, руслар учун) кема шунчаки чўкмоқда: "чўкмоқда". Эҳтимол, шунинг учун ҳам инглиз ва немис тилларида сўзлашувчилар томонидан воқеалар кетма-кетлигини тавсифлашда сезиларли фарқларни аниқлаш мумкин.

Фарқлар қисман воқеаларни кузатишда пайдо бўлади – инглизлардан фарқли ўлароқ, немислар кўпинча бирон-бир ҳаракатнинг мумкин бўлган якуний нуқтасини кўз билан қидирадилар, ҳатто бу ҳаракат фақат бир гуруҳ ўрдакларни ҳовли бўйлаб ҳаракатлантиришдан иборат бўлса ҳам.

Б.Уорф шундай деб ёзган эди: «Бу нутқ, яъни тилдан фойдаланиш тилнинг ёрдамсиз ўзининг асосий хусусиятларида аллақачон ривожланган нарсани "ифода қилади". Лекин, аслида, лингвистик нисбийлик гипотезаси муаллифларининг фикрича, «биз табиатни она тилимиз таклиф қилган йўналишда қисмларга ажратамиз» Бу лингвистик нисбийлик гипотезасини шакллантиришга олиб келди: "Шундай қилиб, биз нисбийликнинг янги

принципига дуч келдик, унда ўхшаш жисмоний ҳодисалар фақат тил тизимлари ўхшаш ёки ҳеч бўлмаганда коррелятив ўхшаш бўлса, оламнинг ўхшаш расмини яратишга имкон беради".

Неогумболдтчиликнинг кўплаб танқидчилари асосий эътиборни лисоний нисбийлик гипотезасининг, асосан, унинг синхрон жихати билан боғлиқ бўлган услубий камчиликларига қаратдилар. Ушбу тақдиротнинг мақсади ушбу гипотезанинг бошқа, камроқ ўрганилган томонига – диахроникага эътиборни жалб қилишдир.

Сапир-Уорф гипотезасининг ушбу нуқтаси, биринчи навбатда, дунёнинг лингвистик расмининг ёши ҳақида гапирадиган соҳа билан боғлиқ. Тил фандан анча қадимий бўлгани учун, Б.Ворфнинг фикрича, у ахборот жихатидан иккинчисидан бекиёс бойроқдир. У шундай деб ёзган эди: «Дунёда мавжуд бўлган ҳайратланарли хилма-хил тил тизимлари бизни инсон руҳиятининг ғоят қадимийлигига ишонтиради”.

Айни пайтда тилдаги маданий тараққиёт нафақат луғатни, балки Э.Сепир айтганидек, унинг грамматик шакллари ҳам қамраб олади. Қолаверса, у бутун тил тизимидан ўтади, унинг ҳеч бир элементини четга суриб қўймайди. Бу ҳақда таниқли тилшунос олим И.А.Бодуэн де Куртене шундай ёзган эди: «Тил ҳаётида тартибсизликни, келишмовчиликни бартараф этиш, унга тартиб ва монотонликни киритиш бўйича доимий ишларни кўриш мумкин».

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Верещагин Е. М. Костомаров В. Г. Лингвокультурологическая теория слова. – Москва: Русский язык, 1980. – 320.
2. Верещагин Е. М. Костомаров В. Г. Язык и культура. – Москва: Индрик, 2005. – 1308 с.
3. Головин Б.Н. Основы речевой культуры: Учеб. для университетов. – Москва: Высшая школа, 1988. – 320 с.

4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 2000. – 400 с.
5. Коул М., Скрибнер С. Культура и мысль. – Москва: Развитие, 1977. –261 с.
6. Лурье С.В. Историческая этнология: Учебник для вузов. – Москва: Академический проект: Гаудеамус, 2004. – 624 с.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: Учебное издание. – Москва: Восток Запад, 2007. – 314 с.
8. Сепир, Э. Статус языкознания как науки /Языки как символы мира/Е. Sapir. – М. – Sankt-Peterburg: Terra Fantastica, 2003. - 131 p.
9. Блоомфиелд Л. Лангуаге – Москва: Прогресс, 1968.-608 п.